

ОЛЕСЬ ГОНЧАР: ЛЮДИНА І ЇЇ МІСІЯ

Мистецтво... ймовірно, останній притулок свободи.
Олесь Гончар, "Собор"

Олесь Гончар – провідний прозаїк радянської України, чиї твори розійшлися більш ніж сімнадцятьма мільйонами копій і були перекладені на понад 40 мов світу. Народився у 1918 р. в селі Суха поблизу Полтави. Після короткої журналістської кар'єри вивчав літературу й філологію в Харківському університеті – до початку Другої світової війни. Як студбативець пішов на передову, відслужив із честю сержантом Червоної армії, був двічі поранений. У 1946 р. вступив до Дніпропетровського університету, де продовжив студії з літератури.

Слава до Гончара прийшла з публікацією трилогії "Прапорonoсці" (1947–48 рр.), що складалася з повістей "Альпи", "Голубий Дунай" і "Злата Прага". Твір описує переможний шлях Червоної армії від Сталінграда до Праги, зображує битви з Вермахтом і подає часто зворушливі інтроспективні нариси окремих солдатських життєписів.

Досвід Гончара у війні, виписаний у цьому творі, відчутний і в багатьох його інших працях, створених у кінці 1940-х років і до початку 1960-х. Серед них оповідання "Модри Камень" (1946 р.), "Весна за Моравою" (1947 р.), "Гори співають" (1948 р.), "Ілонка" (1949 р.) і "Земля гуде" (1949 р.).

Романи "Таврія" (1952 р.) і "Перекоп" (1958 р.) описують громадянську війну в Україні, тоді як "Людина і зброя" аналізує поразки совітів улітку 1941 р. Потужність Гончара як романіста – у його здатності змалювати ліричний і водночас реалістичний образ сучасної України, наголошуючи на соціальних і духовних вимірах людського існування. Більшість його творів пройняті тонкою іронією і тверезою соціальною критикою. Важливими в цьому аспекті є оповідання "Сусіди" (1949 р.), повісті "Микита Братусь" (1950 р.), "Щоб світився вогник" (1955 р.), "Маша з Верховини" (1959 р.). Одна з найкращих саме в цьому жанрі – новела "Жайворонок" (1950 р.), яка дає дивовижний психологічний портрет головної героїні.

Мирний і щедрий український степ стає місцем подій, які розгортаються в романі "Тронка" (1963 р.), де Гончар прагне створити життєздатну синтезу між минулим і майбутнім, зобразити гармонійне співіснування між колективним і особистим, ідилічні взаємини між владою і людьми. Саме ці взаємини висвітлені зовсім з іншої перспективи і зовсім з іншими висновками в Гончаревому шедевр – романі "Собор" (1968 р.).

Після "Собору" написані романи "Циклон" (1979 р.) – філософський аналіз природи, людини й мистецтва; "Бригантина" (1972 р.), де йдеться про пошук вічних цінностей; "Берег любові" (1976 р.), де розглядаються екзистенційні проблеми, властиві сучасному життю, крізь погляд моряка; "Твоя Зоря" (1980 р.), можливо, найбільш філософський із Гончаревих творів, зосереджений на взаєминах сучасної людини з Природою. Автор і далі розвиває цю тему й мотив у своїх оповіданнях "Далекі вогнища" (1987 р.) і "Спогад про океан" (1988 р.).

Майже релігійна шана до звитяжної минувшини своєї нації, тонко налаштована соціальна свідомість і тепле, щире ставлення до людини – основне джерело Гончаревої творчості. Як і всі великі письменники ХХ сторіччя, Гончар занурений у багатющу українську літературну традицію. Філософська проза Сквороди, динамічний вірш Шевченка й соціальне мислення Франка лишили відбиток у його душі. Усі ці чинники відіграли головну роль у генезі Гончарового найкращого й водночас найконтroversійнішого роману “Собор”.

На перший погляд, “Собор” видається вільносплетеною оповіддю про Зачіплянку, вигадане індустріальне селище на березі Дніпра, де мешкають металурги, студенти, пенсіонери та партократи. Саме селище, землі навколо нього потерпають від забруднення вод і повітря; ця тема, що відображує Гончареву тривогу про довкілля, актуальна й нині. Виступаючи на всесоюзній творчій конференції в Ленінграді 1 жовтня

1987 р., Гончар підтвердив це занепокоєння: “Україна задихається від надмірної індустріалізації, особливо в небезпечній хімічній галузі. Люди хворіють; води забруднюються, сільськогосподарські землі знищуються; цілі області стають непридатними для життя”. Те ж занепокоєння звучить у словах головного героя роману Миколи Баглая: “...робіть, товариші, замкнутий цикл! – каже він. – Смокчете з Дніпра щороку більше, а що повертаєте природі? Отруту!.. *Потоки мертвих агресивних вод!*”

На додачу до забруднених вод і повітря, Зачіплянка також потерпає часом від руйнівників і від постійної бюрократичної нездарності своєї влади. Тобто в цьому аспекті Зачіплянка є типовим індустріальним селищем радянської України. Водночас є дещо, що робить Зачіплянку особливою. Височіє над селищем старий закинутий козацький собор – пам’ятка, анахронізм. Огорнутий риштованням, собор височіє мовчки, оглядаючи свою землю. Про всяк випадок середньовічна споруда пристосована до вжитку комуністичними властями: там розміщені краєзнавчий музей і склад. Отже, собор, який колись слугував духовним прихистком своїм прихожанам, тепер заповнений кормами для селянської худоби.

Більшість мешканців Зачіплянки особливо на собор не зважають. Лише Микола, молодий студент, захоплений первозданною красою й духовною величчю собору. Для Баглая собор – найвищий символ злету людського духу, дорогоцінний зв’язок із минувиною й уособлення здатності людини творити красу. У його баченні Зачіплянка і її собор – часточки майже магічного світу, де минуле й майбутнє, тонко переплітаючись, розчиняються у вічності.

Мирне життя Зачіплянки раптово збурується, коли амбіційний бюрократ-кар’єрист Володька Лобода вирішує зруйнувати собор і збудувати на його місці сучасну й “потрібну” споруду – молодіжне кафе. Налякані можливою втратою собору, мешканці Зачіплянки (усі добрі комуністи) піднімаються на його захист, кожен маючи свої на те причини. Спершу собор означає не однакові речі для різних людей; поступово він перевтілюється в Дінг-символ (предметний

символ) українського християнського минулого, звитяг і величі всієї нації. Це й стає головним конфліктом роману, який, на перший погляд, може здатися малодраматичним і, можливо, надто романтично-сентиментальним. Однак напруження між мешканцями селища й партійними бюрократами є чимось більшим, ніж боротьбою двох ворожих фракцій. Це віковичний конфлікт двох полемічних сил, притаманних людській натурі. Основні свободи – право на самовизначення та самореалізацію – порушуються інституційними заборонами, бюрократичною тиранією.

Свобода – основна тема роману. У рамках філософії Гончара – це гармонійний стан між анархією і тиранією. Гончар зображує опосередковано суть свободи – через людей і події, історичні й вигадані – і робить висновок словами Миколи Баглая: “Мистецтво... ймовірно, останній притулок свободи”. Собор стає символом залежності мистецтва від свободи та симбіотичним взаємозв'язком між обома: високе мистецтво є найвищим виявом справжньої свободи.

За самою своєю природою собор вводить релігійний дух у твір. Знову, як це притаманно більшості великих українських письменників, Гончар вибудовує синтезу між національним і релігійним, підкреслюючи, що і те, і те нерозривні в бутті українського народу. Ця єдність святого і світського збагачена й покращена використаною автором християнською термінологією в тексті: *остання вечера, святий, мадонна, безсмертя, святість, душа, 30 срібняків, гріх і т. д.* Цей християнський вимір роману знаходить своє найпотужніше вираження в пасіонарному слові професора Яворницького невірному анархістові Махну, коли він говорить, що правда – “на верхах собору, на його шпилі”.

Гончарева розповідь – це насамперед історія людська, де йдеться про реальних осіб, водночас вона розкриває абстрактні концепції як особистих мрій і сподівань, так і соціальних конфліктів і напружень. Собор і справді є багатограним витвором мистецтва, висвітлює сучасні проблеми в радянському суспільстві, їхній вплив на людину й на соціум. Основний сюжет роману – розквітла любов між Миколою Баглаєм і Єлькою – розгортається на тлі сьогодення: конфлікт поколінь, проблеми людей похилого віку у світі молодих, юнацька злочинність і хуліганство, підкуп, корупція, зло браконьєрства, расова дискримінація і забруднення довкілля. У романі також є викривальні сюжети про допомогу країнам третього світу і картини життя “дольче віта” по-радянськи.

В останньому розділі в Гончара з'являються есхатологічні мотиви (як-то атомні дощі, знедуховлення людства й кінець світу). Ці пророчі образи надають іще більшої глибини й до того багатій бароковій структурі роману, досягаючи блискучого суголосся з осьовим тяжінням твору до Козаччини. Гончареве віще бачення випереджає його роздуми про Чорнобильську трагедію, що сталася двома десятиліттями пізніше. Знову повертаємося до його виступу 1 жовтня 1987 р.:

“Звідки впала ця зоря, звана Чорнобиль – з біблійних ночей чи з ночей нашого майбутнього? “... І велика зоря спала з неба, палаючи, як смолоскип. І спала вона на третину річок та на водні джерела. А ймення зорі тій Полин” (Одкровення 8:10-11). І чому вона з'явилася? Чи від людського збайдужіння, невдячності, зневаги до рівноваги життя, а чи не від того, що люди знущаються над Матір'ю-Природою, яка завжди була доброю до нас, з її вічною і всетерплячою любов'ю? І чому ця сила зла вибрала нас? Що вона так відчайдушно хотіла донести нашій епосі? Про що хотіла попередити? І яку літературу ми маємо створити після цієї події, що струснула світ? Яких моральних висот людина мусить досягти, щоб знайти нові обрії? Певно, що так, як ми бачимо світ і роль людини в ньому, її покликання – не будуть такими, як були в останні тисячоліття” (цитата з часопису “Смолоскип”, Балтимор, 1988 р.).

Візія й розуміння Гончарем цієї новітньої ядерної епохи ледь простежується і в “Соборі”, коли автор розмірковує над містеріями життя: “Ніби все диктує страх перед невідомістю, перед тайною зникнення... Та чи так це? Чи не більше мусить лякати живучого те, що проіснувати він може безцільно, пройти дорогу життя людиною-авоською, відцвісти свої весни пустоцвітом? То у чому ж все-таки він, “конечний зміст всієї мудрості земної”? Як бути справжнім? Як удосконалитися? Як маєш повестись, щоб відчутти себе перед лицем всесвіту справді вінцем природи?.. *Ось перед тобою шедевр*, поема степового козацького зодчества. Є ритми свої в споруді собору, є вільний політ натхнення, любов висока... Чи створиш ти щось рівне цьому, щось краще за це?”

“Собор” мав велетенський вплив на суспільство як в Україні, так і в діаспорі. Твір возвеличували, критикували, оббріхували й навіть палили привселюдно комсомольські бригади. Жоден інший твір не пожавив інтелектуальне життя нації так, як цей роман. Через двадцять років після виходу у світ “Собор” продовжує бути точкою фокусу в українській пресі, насамперед у “Літературній Україні” – часописі Спілки письменників України. Внесок Гончара в краще розуміння нашої епохи і його звитяжна спроба переосмислити міру справжності сучасного радянського життя, можливо, найбільш стисло висловлена українським критиком Євгеном Сверстюком у його знаменитому есеї “Собор у риштованні”:

“Нині, як ще ніколи в історії, кожен має бути людиною в людстві, щоб кожним нервом відчувати його болі і тривоги. Нині особливо кожен мусить почувати себе органічною часткою великого собору людської цивілізації, всім своїм еством бути пружним каменем у цьому соборі, щоб самовіддано тримати на собі його споруду. Бо хай вона де в чім недосконала, недобудована і вже зістарена, але вона – єдиний храм *людського духу*, і нам її добудувати, а не будувати на новому місці...”

Роман Гончара хвилює читача інтелектуально й емоційно водночас. Через звернення до собору як до універсального символу автор виходить за рамки обмеженого особистісного, містечкового, національного – роман стає справді універсальним твором мистецтва. Твір уперше представлено в англійському перекладі.

Жоден переклад, незважаючи на те як добросовісно зроблений чи як уважно відредагований, не може вповні передати дух оригіналу. Текст “Собору” містить у собі тонку іронію, гру слів, етимологічні натяки, діалектичні барви і т. д., недоступні неукраїнському читачеві. Імена героїв твору, назви вулиць і місць додають глибини твору, що їх переклад не може донести без детального пояснення та експлікації тексту. Для прикладу: не випадково Гончар вибирає ім'я головного героя “Баглай”. Ім'я етимологічно споріднене з українськими прислів'ями, такими як “баглаї бити” (бити байдики) чи “баглаї напали” (лінькуватися), наголошує на рисі характеру, виокремлює молодого романтика серед кар'єристів і бюрократів Зачіплянки.

На процес перекладу неабияк вплинув високоліричний стиль Гончара, з його частим використанням непрямого прозорого мовлення, а ще вплинули ті велетенські розбіжності між мовами англійською й українською. Наостанок треба зазначити, що представлений текст є роботою двох перекладачів – Юрія Ткача (Донкастер, Австралія) та автора передмови. Коли моя версія перекладу наближалася до завершення, я дізнався про роботу п. Ткача. Керуючись практичними міркуваннями й естетичними, ми схилилися до синтезу наших текстів у надії запропонувати читачеві достойне виконання роботи, “в якій любов народила поезію”.